AAPS: Αμερικανικός Σύλλογος Ιατρών & Χειρούργων

Το μικρό αυτό δοκίμιο του εκλιπόντος φίλου μας Αλβέρτου Νοκ,[1] πρωτοκυκλοφόρησε από την FEE[2] εδώ και πάνω από 30 χρόνια. Εξακολουθεί όμως να παραμένει επίκαιρο. Στο *'Εργο του Ησαΐα'* έχουμε το καλύτερο αντίδοτο ενάντια στην επίδραση της φιλελεύθερης μαυρίλας. Ταυτόχρονα μας προσφέρει και άριστη καθοδήγηση για το πώς μπορεί κάποιος να εργασθεί όσο γίνεται αποτελεσματικότερα υπέρ της ελευθερίας. Όταν 'η μπόχα σε πνίγει', ή όταν η ορμή σου για 'να διορθώσεις τον κόσμο' σε συνεπαίρνει, τότε ξαναδιάβασε αυτό το άρθρο προσεκτικά για μία ακόμα φορά.

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΗΣΑΪΑ

ΤΟΥ ΑΛΒΕΡΤΟΥ ΝΟΚ

Μετάφραση, Κριτικός σχολιασμός: Ευάγγελος Γερονικόλας[3]

Ένα βράδυ το περασμένο φθινόπωρο, άκουγα για ώρες κάποιο Ευρωπαίο γνωστό μου να αναπτύσσει μια πολιτικο-οικονομική θεωρία που έμοιαζε να' ναι στέρεα σαν καρύδι,[4] και δεν μπορούσα να της βρω ψεγάδι. Στο τέλος, με μεγάλη ειλικρίνεια προσέθεσε: «Έχω μια αποστολή για τις μάζες. Η αίσθησή μου είναι ότι έχω κληθεί για να με ακούσει όλος ο κόσμος. Σ' αυτό θα αφιερώσω το υπόλοιπο της ζωής μου· στο να ακούσουν όλοι την θεωρία μου. Πώς το βλέπεις;»

---

[1] Albert Jay Nock (1870-1945). Συγγραφέας πολλών άρθρων και βιβλίων σε θέματα πολιτικής φιλοσοφίας με ιδιαίτερη προσοχή στις σχέσεις μεταξύ κυβέρνησης και ελευθερίας του ανθρώπου.

[2] FEE: Foundation for Economic Education (Ίδρυμα Οικονομικής Εκπαίδευσης). Το άρθρο διενεμήθη από το FEE τον Ιούλιο του 1962. Ημερομηνία ανάρτησης αυτού του άρθρου στο διαδίκτυο από την AAPS:Ιούνιος 1995. Είναι παρμένο από το 13 κεφάλαιο του βιβλίου του συγγραφέα με τίτλο Free Speech and Plain Language (Ελευθερία Λόγου και Καθαρά Λόγια). Προδημοσιεύτηκε το 1937

[3] Όλες οι παρακάτω υποσημειώσεις αφορούν την μετάφραση του κειμένου. Ο κριτικός σχολιασμός γίνεται στο τέλος.

[4] Η λέξη nut, καρύδι, στην καθομιλουμένη χρησιμοποιείται και για να εκφράσει αυτό που εμείς θα λέγαμε 'κάλος' (π.χ., he is a nut). Άρα, το κείμενο υποδηλώνει ότι μαζί με τη λογική στερεότητα της θεωρίας υπήρχε και η αίσθηση μιας παράλογης ακαμψίας. Το νόημα θα απεδίδετο στα Ελληνικά ακριβέστερα αν μεταφράζαμε: 'θεωρία που φαινότανε στέρεα σαν κούφιο καρύδι'.

Δύσκολη οπωσδήποτε η ερώτηση· ακόμα δε πιο δύσκολη στη συγκεκριμένη περίπτωση γιατί ο γνωστός μου κατέχει εξαιρετικά πολλές γνώσεις. Μιλάμε για ένα από τα τρία ή τέσσερα πρώτης τάξεως μυαλά της γενιάς του στην Ευρώπη. Φυσικά, εγώ, ένεκα της αγνοίας μου, άκουγα και την λεξούλα του ακόμα με τόσο σεβασμό που θα έμοιαζε με δέος …

Τον παρέπεμψα στην ιστορία του προφήτου Ησαΐα. … Θα παραφράσω εδώ αυτή την ιστορία με απλά λόγια γιατί την συνθέτω μέσα από διάφορες πηγές.

Η δράση του προφήτη ξεκίνησε προς το τέλος της βασιλείας του Οζία, περίπου το 740 π.Χ. Φαίνεται πως η μακρά αυτή βασιλεία που κράτησε για σχεδόν μισό αιώνα, ήταν περίοδος γενικής ευμάρειας. Αλλά ήταν κιόλας από εκείνες τις ακμάζουσες βασιλείες, όπως αυτή του Μάρκου Αυρήλιου στη Ρώμη, ή τη διακυβέρνηση του Εύβουλου στην Αθήνα, ή αυτή του Κ^ου^ Κούλιτζ στην Ουάσινγκτον όπου, προς το τέλος, η ευμάρεια αρχίζει ξαφνικά να φθίνει και τα πάντα καταρρέουν με πάταγο.

Κατά το έτος του θανάτου του Οζία, ο Κύριος απέστειλε τον προφήτη να βγει και να προειδοποιήσει τον λαό για την επικείμενη οργή. «Πες τους για το πόσο ανάξιος λαός είναι», είπε ο Κύριος. «Δείξε τους τα στραβά τους, και το γιατί· και ακόμα το τι πρόκειται να συμβεί αν δεν μετανοήσουν και δεν επιστρέψουν στον ίσιο δρόμο. Μην μασάς το λόγια σου. Πες τους τα ξεκάθαρα: αυτή σίγουρα είναι η τελευταία τους ευκαιρία. Φώναξέ τους το για να το ακούσουν καθαρά και μην κουράζεσαι να το επαναλαμβάνεις».

«Υποθέτω ότι θα έπρεπε μάλλον να σου πω», προσέθεσε ο Κύριος, «ότι αυτά τα λόγια σου δεν θα βρουν απήχηση. Η άρχουσα τάξη και οι διανοούμενοί της θα σε περιφρονήσουν, και οι μάζες ούτε καν θα σε ακούσουν. Οι πάντες θα συνεχίσουν ο καθένας το δρόμο του μέχρι τελικής καταστροφής. Όσο για σένα, θα είσαι τυχερός αν μπορέσεις να γλυτώσεις τη ζωή σου.»

Ο Ησαΐας ανέλαβε το έργο του με μεγάλη προθυμία. Πράγματι, ήταν αυτός ο ίδιος που το ζήτησε. Αλλά τώρα, η προοπτική του κηρύγματος παίρνει μια απρόσμενη στροφή. Τίθεται το ερώτημα: Γιατί, αν έτσι έχουν τα πράγματα, ποιο το νόημα, αν το όλο επιχείρημα είναι εκ προοιμίου καταδικασμένο;

«Α!», είπε ο Κύριος, «λοιπόν δεν έχεις μπει στο νόημα. Υπάρχει εκεί και κάποιο *Υπόλειμμα*[5] που εσύ δεν γνωρίζεις. Γιατί αυτοί είναι αφανείς και ανοργάνωτοι, χωρίς δική τους φωνή, και ο καθένας τους απλώς προσπαθεί να τη βγάζει όπως μπορεί. Αυτοί είναι που χρειάζονται ενθάρρυνση και στήριγμα. Γιατί όταν όλα θα έχουν πάει για τα σκυλιά, αυτοί είναι εκείνοι που θα επιστρέψουν για να ανοικοδομήσουν μια νέα κοινωνία.[6] Στο μεταξύ, το κήρυγμά σου θα τους διαβεβαιώσει για να τους διατηρήσει. Το έργο σου λοιπόν είναι φροντίδα γι' αυτό το *Υπόλειμμα*. Και τώρα, εμπρός, επί το έργον» …

Αλλά τι εννοούμε με τη λέξη 'μάζες', και τι με τη λέξη 'Υπόλειμμα';

Κατά τη συνήθη σημασία της, η λέξη 'μάζες' αναφέρεται σε ένα συνονθύλευμα φτωχών, αναξιοπαθούντων, ανθρώπων της εργατιάς, προλετάριους. Αλλά δεν έχει αυτό το νόημα στον Ησαΐα. Απλώς υποδηλώνει την πλειοψηφία του λαού, ή όπως συνήθως λέμε, τον *κοινό άνθρωπο*. Αυτός ο κοινός άνθρωπος ούτε την διανοητική δύναμη έχει για να καταλάβει τις αρχές που διακυβερνούν αυτό που ονομάζουμε ανθρώπινη ζωή, ούτε τη δύναμη χαρακτήρος έχει για να τις ακολουθήσει σταθερά και απαρέγκλιτα ως νόμους συμπεριφοράς. Και επειδή αυτοί οι άνθρωποι απαρτίζουν την μεγάλη, την συντριπτική πλειοψηφία της ανθρωπότητος, με μια λέξη ονομάζονται *μάζες*. Η γραμμή που διαχωρίζει αυτές τις μάζες από το Υπόλειμμα είναι αναλλοίωτα ποιοτική και μη εξαρτωμένη από τις εκάστοτε συνθήκες. Το Υπόλειμμα είναι όλοι όσοι δια της διανοητικής τους δυνάμεως μπορούν να συλλάβουν τις εν λόγω αρχές, και με τη δύναμη του χαρακτήρα τους μπορούν, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, να προσκολληθούν σε αυτές. Στις μάζες ανήκουν αυτοί που δεν μπορούν να κάνουν ούτε το ένα ούτε το άλλο.

Η εικόνα με την οποία ο Ησαΐας παρουσιάζει τις Ιουδαϊκές μάζες δεν είναι καθόλου κολακευτική. Κατά την παρουσίασή του, ο κοινός άνθρωπος, είτε πρόκειται για υψηλά ή χαμηλά ιστάμενο, για πλούσιο ή φτωχό, για πρίγκιπα ή ζητιάνο, βγαίνει σε χρώματα πολύ μελανά. Όχι μόνο

---

[5] Το λεῖμμα (περισπωμένη) στη γλώσσα των Εβδομήκοντα. Χρησιμοποιείται επίσης και η λέξη *σπέρμα*, όπως στο πρώτο κεφάλαιο του Ησαΐα: Καί εἰ μή Κύριος Σαβαώθ ἐγκατέλιπεν ἡμίν σπέρμα, ὡς Σόδομα ἄν ἐγενήθημεν καί ὡς Γόμορρα ἄν ὡμοιώθημεν. (Και αν ο Κύριος Σαβαώθ δεν μας επέτρεπε να αφήσουμε σπέρμα, θα 'χαμε γίνει σαν τα Σόδομα, και με τα Γόμορρα θα 'χαμε μοιάσει').

[6] Εξ ου και η κατανόηση της λειτουργία αυτού του Υπολείμματος ως δράση σπέρματος.

παρουσιάζεται ως ελαφρόμυαλος και άβουλος, αλλά, ωσάν συνέπεια αυτών, και ψεύτης, αλαζόνας, άρπαγας, διεφθαρμένος, χωρίς αρχές, ανέντιμος …

Ως έχουν σήμερα τα πράγματα, το έργο του Ησαΐα μοιάζει με ζητιανιά. Όσοι κάτι έχουν να πουν, όπως ο αξιότιμος Ευρωπαίος φίλος μου, παρουσιάζουν μαζί και μεγάλη προθυμία να το προσφέρουν στις μάζες. Γι' αυτό τους απασχολεί ιδιαίτερα το πώς το μήνυμα τους θα γίνει αποδεκτό, και το πώς ο κοινός άνθρωπος θα το εγκρίνει. Έτσι, η μεγαλύτερή φροντίδα τους είναι να διαμορφώσουν την θεωρία τους με τέτοιο τρόπο που να τραβάει την προσοχή και το ενδιαφέρον των μαζών …

Το κύριο πρόβλημα με αυτήν την προσέγγιση βρίσκεται στην αντίδραση του κοινού ανθρώπου απέναντι στην προς αυτόν αποστολή. Εδώ απαιτείται τέτοια οπορτουνιστική διεκπεραίωση της όλης θεωρίας, ώστε ο χαρακτήρας της να αλλάζει ουσιαστικά. Τελικά υποβιβάζεται σε εικονική μόνο θεραπεία. Εάν, ας πούμε, είσαι ιερέας, επιθυμείς να τραβήξεις όσο μεγαλύτερο εκκλησίασμα μπορείς, το οποίο σημαίνει ότι συγκινείς τις μάζες, και το οποίο με τη σειρά του σημαίνει ότι έχεις προσαρμόσει τους όρους του μηνύματός σου στον τρόπο που σκέπτονται και συμπεριφέρονται οι μάζες. Εάν είσαι παιδαγωγός, ας πούμε υπεύθυνος σε κάποιο πανεπιστήμιο, θα ήθελες να έχεις όσο το δυνατόν περισσότερους φοιτητές, και ως εκ τούτου θα περικόψεις τις απαιτήσεις σου αντίστοιχα. Αν είσαι συγγραφέας, θα στοχεύεις σε πολλούς αναγνώστες· αν είσαι εκδότης, σε πολλούς αγοραστές· αν είσαι φιλόσοφος, σε πολλούς μαθητές· αν είσαι αναμορφωτής, στο να πείσεις όσο γίνεται πιο πολλούς· αν είσαι μουσικός, να έχεις πολλούς ακροατές, κοκ. Όπως και να το δούμε, από όλες τις πλευρές, κατά την πραγμάτωση αυτών των διαφόρων επιθυμιών, το προφητικό μήνυμα αλλοιώνεται τόσο πολύ από πράγματα ασήμαντα και τετριμμένα, ώστε σε κάθε περίπτωση το αποτέλεσμά του καταλήγει να σκληρύνει τις μάζες ακόμα περισσότερο στις αμαρτίες τους. Εν τω μεταξύ, το Υπόλειμμα, βλέποντας όλη αυτή την αλλοίωση, αλλά και τις επιθυμίες που την υπαγορεύουν, θα γυρίσει την πλάτη σε αυτόν τον προφήτη και θα κόψει κάθε σχέση με αυτόν ή το μήνυμά του.

Το Υπόλειμμα δεν θέλει παρά μόνο το καλύτερο που έχεις να προσφέρεις, ό, τι κι' αν είναι αυτό. Δώσε του το και αρκείται· δεν χρειάζεται να ανησυχείς για τίποτε άλλο. …

Παρά ταύτα, όπως ήδη το είπα, από μια άποψη, πρόκειται για αχάριστο έργο … Ένας προφήτης για αυτό το Υπόλειμμα δεν πρόκειται να φουσκώσει την τσέπη του με λεφτά· ούτε κατά πάσα πιθανότητα θα κερδίσει φήμη από αυτή τη δουλειά. Ως προς αυτόν τον δεύτερο κανόνα η περίπτωση του Ησαΐα ήταν εξαίρεση· υπάρχουν και κάποιες άλλες ακόμα εξαιρέσεις, αλλά αυτές δεν είναι πολλές.

Ίσως να σκεφθούμε ότι ενώ από τη μια η φροντίδα για το Υπόλειμμα είναι σίγουρα έργο καλό, από την άλλη δεν είναι ιδιαίτερα κάτι ενδιαφέρον αφού κατά κανόνα πληρώνει τόσο λίγο. Ως προς αυτό έχω τις ενστάσεις μου. Γιατί πλην των χρημάτων και της κακώς εννοούμενης φήμης, υπάρχουν και άλλου είδους αντισταθμιστικά οφέλη από μία εργασία· μερικά από αυτά είναι τόσο ουσιαστικά ώστε να είναι ελκυστικά. Υπάρχουν δουλειές οι οποίες αν και δεν πληρώνουν καλά είναι πολύ ενδιαφέρουσες, όπως λέγεται, για παράδειγμα, ότι είναι η ερευνητική εργασία στις επιστήμες. Έτσι νομίζω ότι είναι και το έργο της φροντίδας για το Υπόλειμμα. Από τη θέση μου στην εξέδρα των επισήμων, και αφού το παρακολούθησα για πολλά χρόνια, το βρήκα να είναι τόσο ενδιαφέρον όσο το οτιδήποτε άλλο σ' αυτόν τον κόσμο.

Κατά τη γνώμη μου, το στοιχείο που κάνει αυτό το έργο τόσο ενδιαφέρον είναι ότι σε κάθε κοινωνία το Υπόλειμμα πάντα είναι σε μεγάλο βαθμό μια άγνωστη ποσότητα. Δεν γνωρίζεις, και ποτέ δεν θα γνωρίσεις παραπάνω από δύο πράγματα. Γι' αυτά τα δύο μπορεί να είσαι σίγουρος· απόλυτα σίγουρος, αν θέλεις. Πέραν όμως από αυτά δεν θα μπορέσεις να σχηματίσεις καμία άλλη αξιόπιστη εικασία. Δεν γνωρίζεις, και ποτέ δεν θα μπορέσεις να γνωρίσεις, το ποιοι είναι αυτοί που ανήκουν στο Υπόλειμμα· ούτε το πού είναι, ούτε το πόσοι είναι, ούτε το τι κάνουν ή το τι θα κάνουν. Δύο μόνο πράγματα γνωρίζεις, όχι παραπάνω: το πρώτο είναι ότι υπάρχουν· το δεύτερο είναι ότι αυτοί θα σε ανακαλύψουν. Πέραν από αυτές τις δύο βεβαιότητες, το έργο για το Υπόλειμμα επιτελείται μέσα σε αδιαπέραστο σκοτάδι. Θα έλεγα μάλιστα, ότι αυτό ακριβώς το στοιχείο είναι προορισμένο να τραβήξει αποτελεσματικά το ενδιαφέρον του κάθε προφήτη ο οποίος έχει το τάλαντο της φαντασίας, της διορατικότητος, καθώς επίσης και την νοητική περιέργεια τα οποία είναι αναγκαία για την επιτυχία του έργου του.

Καθώς ο ιστορικός στρέφει το βλέμμα του πίσω προς τους Εβραίους του Ησαΐα, προς την Αθήνα του Πλάτωνος, ή την Ρώμη των Αντωνίνων,

ελπίζοντας να ανακαλύψει και να παρουσιάσει το 'υπόστρωμα των τα αγαθά σκεπτομένων και τα ορθά πραττόντων', συναρπάζεται και απελπίζεται ταυτόχρονα. Γνωρίζει ότι σε αυτές τις κοινωνίες αυτό το υπόστρωμα οπωσδήποτε υπήρχε· καμία κοινωνική-συλλογική ζωή δεν είναι δυνατόν να υπάρξει χωρίς αυτό. Κι' έρχεται, πότε εδώ και πότε εκεί, σε μια βασανιστική επαφή μαζί του: στην Ελληνική Ανθολογία· στα πρόχειρα του Aulus Gellius· στα ποιήματα του Ausonius· στο σύντομο και συγκινητικό εγκώμιο Bene merenti αποδιδόμενο στους άγνωστους κατόχους των Ρωμαϊκών τάφων. Αλλά όλα αυτά είναι ασαφή και αποσπασματικά. Δεν βοηθούν στην αναζήτηση κάποιου μέτρου γι' αυτό το υπόστρωμα. Απλώς πιστοποιούν μόνο ό, τι ευθύς εξ' αρχής ήξερε, δηλαδή ότι κάπου κάποιο υπόστρωμα υπήρχε. Όσο για το πού υπήρχε, για το πόσο ουσιαστικό ήταν, για τη δύναμη της επιβολής του και της αντίστασής του, περί όλων αυτών τα ευρήματά του δεν του λένε τίποτα.

Παρόμοια όταν έπειτα από δύο χιλιάδες χρόνια, ή έπειτα από διακόσια χρόνια, ο ιστορικός θα διερευνήσει τις υπάρχουσες μαρτυρίες όσον αφορά την ποιότητα του δικού μας πολιτισμού, και προσπαθήσει να αποκτήσει καθαρά και αξιόπιστα τεκμήρια αναφορικά με αυτό το υπόστρωμα των όσων σκέφτονται αγαθά και των όσων πράττουν τα καλά, για το οποίο θα γνωρίζει ότι θα έπρεπε να υπάρχει, θα αντιμετωπίσει ανυπέρβλητες δυσκολίες. Όταν συγκεντρώσει όλα αυτά που μπορεί να συγκεντρώσει, και λάβει έστω και στο ελάχιστο υπ' όψη του τη δυνατότητα αληθοφάνειας, ασάφειας, ή σύγχυσης προθέσεων, τότε δυστυχώς θα πρέπει να παραδεχθεί ότι τα στοιχεία του δεν οδηγούν πουθενά. Κάποιο Υπόλειμμα ήταν εδώ κι' έχτιζε το υπόστρωμά του σαν τα κοράλλια. Μέχρις εδώ, αυτό το γνωρίζει. Αλλά δεν θα βρει τίποτα που θα του ανοίξει τον δρόμο για το ποιοί, το πού, το πόσοι, ή το με τι έμοιαζε η εργασία τους.

Σχετικά με αυτά, και ο σημερινός προφήτης ξέρει ακριβώς τόσο πολλά και τόσο λίγα όσο και ο ιστορικός του μέλλοντος. Αλλά, επιτρέψτε μου να το επαναλάβω: γι' αυτόν ακριβώς το λόγο μου παρουσιάζεται αυτό το έργο τόσο ενδιαφέρον. Ένα από τα πιο δηλωτικά επεισόδια που εξιστορούνται στην Αγία Γραφή είναι η προσπάθεια ενός προφήτη, η μόνη πιστεύω καταγεγραμμένη, να αριθμήσει το υπάρχον Υπόλειμμα. Διωκόμενος, ο Ηλίας είχε καταφύγει στην έρημο όπου τον πρόφτασε ο Κύριος και τον ρώτησε για το τι έκανε εκεί τόσο μακριά από το έργο του. Ο Ηλίας

απάντησε ότι έφευγε, όχι επειδή ήταν δειλός, αλλά γιατί ολόκληρο το Υπόλειμμα εξολοθρεύθηκε, εκτός από αυτόν. Μόλις και μετά βίας ήταν που κατάφερε να διαφύγει, και τώρα, μια και μόνος αυτός ήταν το Υπόλειμμα ολόκληρο, έτσι και τον σκότωναν η Αληθινή Πίστις θα εξαφανίζετο. Και ο Κύριος του απήντησε ότι περί αυτού δεν χρειάζεται να ανησυχεί διότι και χωρίς αυτόν η Αληθινή Πίστις, έστω και δύσκολα μάλλον θα τα κατάφερνε να επιζήσει. «Όσον δε αφορά τους αριθμούς σου για το Υπόλειμμα», είπε ο Κύριος, «δεν θα με πείραζε να σου πω ότι υπάρχουν πίσω στο Ισραήλ επτά χιλιάδες, για τους οποίους όπως φαίνεται δεν έμαθες. Ας σε διαβεβαιώσει λοιπόν ο Λόγος μου ότι αυτοί υπάρχουν.»

Κατά πάσα πιθανότητα, την εποχή εκείνη, ο πληθυσμός του Ισραήλ δεν ξεπερνούσε το ένα εκατομμύριο, ή κάτι τέτοιο. Έτσι, ένα Υπόλειμμα επτά χιλιάδων στο εκατομμύριο είναι ποσοστό πολύ ενθαρρυντικό για ένα προφήτη. Με επτά χιλιάδες φίλους δίπλα του, ο Ηλίας δεν είχε λόγο να αισθάνεται μοναξιά. Αυτό, παρεμπιπτόντως, θα μπορούσε να το σκέπτεται και ο σύγχρονος προφήτης του Υπολείμματος όταν τον πιάνει αυτή η μαυρίλα. Όμως, αυτό που εδώ θέλουμε να πούμε είναι ότι αν ο Προφήτης Ηλίας δεν μπορούσε να έχει για τον αριθμό του Υπολείμματος ακριβέστερη αντίληψη από αυτή που είχε, και έπεσε έξω επτά ολόκληρες χιλιάδες, κάθε άλλος ο οποίος θα προσπαθούσε να αντιμετωπίσει αυτό το πρόβλημα σίγουρα θα έχανε τον χρόνο του.

Η άλλη βεβαιότητα την οποία ο προφήτης του Υπολείμματος μπορεί πάντα να έχει είναι ότι το Υπόλειμμα θα τον εύρει. Πάνω σε αυτό μπορεί να στηρίζεται με απόλυτη βεβαιότητα. Θα τον εύρουν χωρίς αυτός να κάνει τίποτα περί αυτού. Μάλιστα, αν ο ίδιος προσπαθήσει να κάνει κάτι περί αυτού, ας είναι βέβαιος ότι θα χάσει το ενδιαφέρον τους. Δεν χρειάζεται ούτε τη διαφήμιση ούτε το να καταφύγει σε άλλα τεχνάσματα δημοσιότητος για να τραβήξει την προσοχή τους. Εάν, λ.χ., είναι ιεροκήρυκας, ή δημόσιος ομιλητής, μπορεί να του είναι τελείως αδιάφορες οι παρουσιάσεις σε δεξιώσεις, οι φωτογραφίες του στις εφημερίδες, η προσφορά αυτοβιογραφικού υλικού για τις στήλες 'ανθρώπινα ενδιαφέροντα.' Αν είναι συγγραφέας δεν χρειάζεται να δώσει στίγμα με την παρουσία του σε προοδευτικά τσάγια, ή σε μαζικές αφιερώσεις βιβλίων, ούτε να μπλεχτεί σε κάποια νεφελώδη μασονική στοά εκδοτών.

Αυτά, και πολλά άλλα παρόμοια, ανήκουν στην κανονική και αναγκαία καθημερινότητα του προφήτου των μαζών. Είναι, και πρέπει να είναι, στοιχεία μιας γενικής τεχνικής που σκοπό της έχει ν' αρπάξει την προσοχή του κοινού ανθρώπου, ή αλλιώς, όπως ο ενεργητικότατος και άριστος εκδότης Κος H. L. Mencken το θέτει, αποτελούν τεχνικές προσθετικής στήθους. Ο προφήτης του Υπολείμματος δεν είναι δεμένος σε αυτού του είδους την τεχνική. Μπορεί να είναι απολύτως βέβαιος ότι οι του Υπολείμματος θα βρουν το δρόμο τους προς αυτόν χωρίς βοηθήματα πρόσβασης. Και όχι μόνο αυτό· έτσι και βρουν ότι αυτός χρησιμοποιεί κάποια τέτοια βοηθήματα, όπως ήδη το είπα, εννιά στις δέκα θα αισθανθούν ότι κάτι δεν πάει καλά και θα απομακρυνθούν.

Πάντως αυτή η βεβαιότητα ότι το Υπόλειμμα θα τον ανακαλύψει αφήνει, όπως και πριν, τον προφήτη αβοήθητο στο σκοτάδι σχετικά με την κάθε είδους εκτίμηση για το Υπόλειμμα· όπως και στην περίπτωση του Ηλία εξακολουθεί να έχει άγνοια για το ποιοι είναι αυτοί που τον βρήκαν, ή το πού είναι, ή το πόσοι είναι. Για όλα αυτά δεν στέλνουν γράμματα να τον πληροφορήσουν όπως όσοι θαυμάζουν τις βεντέτες του Χόλυγουντ. Ούτε τον ψάχνουν για να προσκολληθούν στο πρόσωπό του. Δεν είναι τέτοιου είδους άνθρωποι. Ο τρόπος που παίρνουν το μήνυμά του μοιάζει με τον τρόπο που οι οδηγοί παίρνουν κατευθύνσεις από τις πινακίδες στους δρόμους, δηλαδή, με πολύ λίγη προσοχή για την ίδια την πινακίδα. Είναι μεν ευγνώμονες και χαρούμενοι που συνέβη η πινακίδα να βρίσκεται εκεί, αλλά η σκέψη τους κυρίως στρέφεται προς την κατεύθυνση που δίνουν οι οδηγίες.

Αυτή η απρόσωπη στάση του Υπολείμματος ενισχύει πολύ ωραία το εφευρετικό ενδιαφέρον του προφήτη. Από καιρού εις καιρό, αλλά αρκετά συχνά ώστε να διατηρείται η νοητική του περιέργεια σε φόρμα, και εντελώς κατά τύχη, κάποια νέα σκέψη θα του περάσει αναφορικά με το δικό του μήνυμα σε κάποια απρόσμενη περιοχή. Αυτό του επιτρέπει να διασκεδάσει κατά τον ελεύθερο χρόνο του με ευχάριστες σκέψεις για το πώς το μήνυμά του ταξίδεψε ως αυτή τη συγκεκριμένη περιοχή και για τα αποτελέσματά του όταν έφθασε εκεί. Η πιο ενδιαφέρουσα από όλες αυτές τις περιπτώσεις, αν κανείς μπορεί να τις ιεραρχήσει (πάντα όμως μπορεί να σκέφτεται γι' αυτές) είναι όταν ο αποδέκτης δεν γνωρίζει πλέον ούτε το πού ούτε το πότε, ούτε από ποιόν έλαβε το μήνυμα. Μερικές φορές

μάλιστα συμβαίνει να ξεχάσει ότι το πήρε από κάπου και να φαντάζεται ότι από αυτόν τον ίδιο πρωτοξεκίνησε η ιδέα.[7]

Κατά πάσα πιθανότητα, τέτοιες περιπτώσεις δεν είναι σπάνιες. Χωρίς να θέλουμε να εγγράψουμε τους εαυτούς μας στο Υπόλειμμα, σίγουρα μπορούμε όλοι να θυμηθούμε περιπτώσεις όπου ξαφνικά βρεθήκαμε κάτω από την επίδραση μιας ιδέας της οποίας την πηγή δεν μπορούμε με κανένα τρόπο να προσδιορίσουμε. Λέμε:«Όπως εκ των υστέρων αντιληφθήκαμε …», δηλαδή, το αντιληφθήκαμε μόνο αφού ωρίμασε πλήρως μέσα μας, χωρίς εμείς να ξέρουμε το πώς και το πότε, ούτε δια μέσω ποίου εμφυτεύτηκε και παρέμενε εκεί έως ότου δώσει καρπούς. Κατά πάσα πιθανότητα, και το μήνυμα του προφήτη ακολουθεί κάποια παρόμοια διαδρομή μέσα στο Υπόλειμμα.

Αν, για παράδειγμα, είσαι συγγραφέας, ή ομιλητής, ή ιερέας, η ιδέα που εναποθέτεις στεγάζεται στο ασυνείδητο ενός μέλους του Υπολείμματος και εκεί ριζώνει. Για κάποιο χρονικό διάστημα παραμένει ανενεργός· έπειτα αρχίζει να ενεργοποιείται και να κρυφοκαίει έως ότου εισβάλλει στο συνειδητό του ανθρώπου το οποίο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αλλοιώνει. Εν τω μεταξύ ο άνθρωπος έχει εντελώς ξεχάσει το πώς πρωτοήλθε σε επαφή με την ιδέα· ίσως ακόμα και να νομίζει ότι την εφεύρε αυτός ο ίδιος. Υπ' αυτές τις συνθήκες, το πιο ενδιαφέρον είναι ότι ποτέ δεν μπορείς να ξέρεις το τι υπό την πίεση εκείνης της ιδέας θα κάνει.

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

Το άρθρο που μεταφράσαμε παρουσιάσθηκε για πρώτη φορά το 1937, δηλαδή, πριν από τρία τέταρτα του αιώνα. Ήταν τότε μια εποχή κρίσης, και παραμένει επίκαιρο γιατί και σήμερα βρισκόμαστε σε μια εποχή κρίσης, ίσως και κατά πολύ βαθύτερης.

Θα ήθελα να επικεντρώσω τα σχόλια μου γύρω από το φαινόμενο του λαϊκισμού. Γιατί μάλλον έτσι καλύτερα επιγράφεται το σημαντικότερο πρόβλημα που φαίνεται να αντιμετωπίζει ο Αλβέρτος Νοκ. Ο λαϊκισμός

[7] Βέβαια, ας παρατηρήσουμε αμέσως, ότι και η σύγχρονη βιομηχανία πλύσης εγκεφάλου στηρίζεται στο να νομίζουν αυτοί στους οποίους έβαλλαν τις όποιες ιδέες ότι οι ιδέες αυτές είναι δικές τους.

είναι ένας εγκλωβισμός. Πώς να ελευθερωθείς, πώς να τον παρακάμψεις; Γιατί ο λαϊκισμός είναι κάτι το γλιστερό. Δεν αντιμετωπίζεται ευθέως.

Κατ' αρχάς, μέσα του εμπεριέχει μία ουσιαστική αντίφαση. Από τη μια καλείται ο λαός να απελευθερωθεί ακολουθώντας ένα νέο τρόπο ζωής, σκέψης, και πολιτισμού. Ο 'διαφωτιστής' γνωρίζει ότι τώρα κυριαρχεί το κακό αλλά γνωρίζει μαζί και το καλό, και εξ' αυτού είναι η κοινωνία που επαγγέλλεται. Από την άλλη υποτίθεται ότι η ιστορία κινείται από τους δικούς της νόμους ή ότι αυτός ο ίδιος ο λαός κρίνει μόνος του την πορεία του. Πρόκειται για τεχνάσματα του διαφωτιστή. Αν η ιστορία κινείται από τους δικούς της νόμους δεν μπορεί να υπάρχει καμία διαβεβαίωση ότι βαδίζουμε προς κάτι καλύτερο. Και αν ο λαός μπορεί και βλέπει και κρίνει τότε, 1) γιατί επί αιώνες ή χιλιετίες δεν κινήθηκε αλλιώς, και 2) σε τι χρειάζεται τον διαφωτιστή. Εδώ, η κολακεία θέλει να παρακάμψει διάφορες δυσκολίες που ενυπάρχουν ένεκα του ουτοπιστικού χαρακτήρα της θεωρίας. Γιατί ο διαφωτιστής υπόσχεται πάντα πολλά. Ούτε λίγο ούτε πολύ υπόσχεται μια Βασιλεία του Θεού επί της γης. Και επειδή αυτό και αιρετικό είναι και μαζί ανέφικτο, για να κερδίσει, πρέπει να επιβάλλει τις θεωρίες του μάλλον παρά να πείσει. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο πίσω από τον λαϊκισμό κρύβεται όχι μόνο η δημαγωγία αλλά ακόμα χειρότερα ελλοχεύει ο ολοκληρωτισμός. Αν συγκρίνουμε τις δύο εποχές μπορούμε να πούμε ότι το 1937 ο ολοκληρωτισμός δεν κρυβότανε ενώ σήμερα και ισχυρότερος είναι και έχει μάθει να κρύβεται καλύτερα. Το 1937 δεν υπήρχε η δυνατότητα διαμόρφωσης της σκέψης του ανθρώπου όπως είναι σήμερα εφικτό δια της τηλεόρασης.

Ο λαϊκισμός κινείται με την κολακεία, τη ματαιοδοξία, και την φιλαρχία. Δι' αυτών καλλιεργεί και όλα τα άλλα πάθη. Η φιλαρχία εξουσιάζει τον διαφωτιστή κι' αυτός με τη σειρά του θέλει να εξουσιάζει τον λαό. Η κολακεία εξουσιάζει τον λαό ο οποίος ζητά να καταστρέψει κάθε αξία και να απορρίψει κάθε αλήθεια. Φαντάζεται πως ως απελευθερωμένος θα μπορέσει να ζήσει και ο ίδιος ότι εξωτερικά κατακρίνει. Ακριβώς επειδή κοινή ρίζα όλων των κλάδων του λαϊκισμού είναι το πάθος, γι' αυτό και δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί αλλιώς παρά μόνο με πνευματική θεραπεία· παρά μόνο με την Εκκλησία. Η Εκκλησία είναι ο ακοίμητος προφήτης. Ποιος ακούει όμως όταν η κοινωνική ζωή έχει φθάσει στο επίπεδο μιας άτυπης αλλά λειτουργικότατης πίστης ψεύδους; Τότε ούτε το κάλεσμα σε πνευματική θεραπεία μπορεί να εισακουστεί. Γιατί δια μιας

γλιστερής γλώσσας που μορφώνει και καθοδηγεί τη σκέψη το ψεύδος προστατεύεται πολύ αποτελεσματικά. Το νόημα των λέξεων είναι ασαφές, συγκεχυμένο, η χρήση της γλώσσας ξύλινη. Τα ζούμε αυτά σήμερα. Σε μεγάλο βαθμό η σύγχρονη μετανεωτερικότητα είναι λογική συνέπεια παλαιοτέρων ρευμάτων λαϊκισμού.

Θα πει κανείς ότι ο λαϊκισμός δεν ευδοκιμεί σε μία δίκαιη κοινωνία. Η αδικία λοιπόν είναι το αίτιο του λαϊκισμού. Άρα, είναι πολύ εύκολο να ακούσει κανείς τα περί κοινωνικής δικαιοσύνης και να ξεχάσει ότι για τον πτωτικό άνθρωπο η τέλεια δικαιοσύνη είναι ανέφικτη. Πολλά ξεχνιούνται όταν τα πάθη έρχονται να μολύνουν τα νοήματα. Μήπως είναι οι αξίες που φταίνε για την αδικία; Πώς θα μπορούσαμε ποτέ να φθάσουμε στη δικαιοσύνη δια της διάβρωσης των αξιών; Κι' όμως, όλα αυτά υποστηρίζονται από πληθώρα ακαδημαϊκών δασκάλων, και από εκεί, εν συνεχεία, δια των ΜΜΕ, κατεβαίνουν και στην υπόλοιπη κοινωνία.

Σκιαγράφησα το πλαίσιο μέσα στο οποίο νομίζω ότι ο Νοκ ξανασκέφτηκε και ξαναδιάβασε τον Ησαΐα. Το άρθρο του δείχνει ότι η ιστορία του μεγάλου προφήτη τον ενθάρρυνε και τον ενέπνευσε. Μετέχει στις αγωνίες του και στις θλίψεις του. Μέχρις ενός σημείου όμως τα πάει καλά. Ας ξεκινήσουμε εν τούτοις πρώτα με τα θετικά.

Το ξεκίνημα του Νοκ μοιάζει Αγιοπατερικό. Γιατί για το κάθε τι, μικρό ή μεγάλο, σημείο αναφοράς των Πνευματικών ανθρώπων της Ορθοδοξίας είναι πάντοτε ο *ουρανός* και το πώς ο ουρανός αποκαλύπτεται στη γη. Γι' αυτό και στρέφονται και ζητούν απαντήσεις στην Αγία Γραφή. Από εκεί περιμένουν καθοδήγηση.

Με παρόμοιο θα λέγαμε τρόπο και ο Νοκ δεν αντιμετωπίζει ευθέως τον ευρυμαθή συνομιλητή του. Στρέφεται προς την Αγία Γραφή για να αντλήσει από τον Ησαΐα. Και εκεί βρίσκει μια γενική αρχή: σε κάθε δεδομένη στιγμή, σε κάθε λαό, η αλήθεια, δεν γίνεται αποδεκτή από όλους. Δεν είναι εύκολο να αφήσει ο άνθρωπος τον δρόμο το δικό του για να ακολουθήσει κάποιον άλλο, έστω και αν αυτός ο άλλος είναι ο δρόμο της αλήθειας. Κι όταν, όπως σε περιόδους παρακμής το φαινόμενο διογκώνεται, γίνεται ένας μεγάλος πειρασμός για τον διανοούμενο, τον συγγραφέα, τον ιεροκήρυκα, τον δάσκαλο, τον πολιτικό, όπως και για κάθε άλλο δημόσιο πρόσωπο. Σε ώριμη πλέον ηλικία ο Αλβέρτος Νοκ δικαιώνει δια του Ησαΐα τις επιλογές του.

Όσον όμως αφορά το γιατί ο άνθρωπος δεν ακούει την αλήθεια, ο συγγραφέας μας πέφτει και ο ίδιος στην παγίδα του ρασιοναλισμού ο οποίος υπήρξε ουσιαστικός για τη σταδιακή παρακμή του Χριστιανικού κόσμου και την μετάπτωση στον λαϊκισμό. Σχηματικά μπορούμε εν συντομία να πούμε τα εξής. Ξεκινώντας από τον Μεσαίωνα, ο παπισμός, ως διεθνής πολιτικο-θρησκευτικός θεσμός, επεχείρησε να παίξει ένα ρόλο παρόμοιο με αυτόν που παίζει ο Ο.Η.Ε. σήμερα. Αλλά οι λύσεις που επρόκειτο να προσφέρει στην διευθέτηση των διαφορών έπρεπε να είναι κατανοητές και να ικανοποιούν όσο γίνεται τους άρχοντες του κόσμου τούτου. Ο παπισμός λοιπόν έπρεπε να δίνει λύσεις που να είναι και συμβατές με το πνεύμα του κόσμου τούτου αλλά και κατανοητές δια της αναφοράς τους σε ένα διεθνές νομοκανονικό σύστημα. Για την σύνταξη αυτού του νομοκανονικού συστήματος ο ρασιοναλισμός ήταν εντελώς αναγκαίος και οι άνθρωποι οι οποίοι θα επιτελούσαν το έργο έπρεπε να έχουν εξαίρετες διανοητικές ικανότητες. Από εδώ ξεκινά η αρχή της διάκρισης την οποία επικαλείται ο Νοκ, μεταξύ δηλαδή ανθρώπων με ισχυρές διανοητικές δυνάμεις που να μπορούν να καταλαβαίνουν τις αρχές, και τους υπόλοιπους ανθρώπους οι οποίοι απαρτίζουν τις μάζες.

Αργότερα, οι τεχνικές του ρασιοναλισμού μπήκαν και σε άλλες χρήσεις. Οι άρχοντες του κόσμου τούτου κατάλαβαν ότι μπορούν και οι ίδιοι να κατασκευάσουν ένα κόσμο ο οποίος δεν θα χρειάζεται τον πάπα. Στο επόμενο στάδιο, κάποιοι 'έξυπνοι' διαφωτισταί κατάλαβαν ότι μπορούν να αλλάξουν τις αρχές για να καθοδηγήσουν τις μάζες όπου αυτοί θέλουν. Το κύριο σημείο αναφοράς εδώ είναι η επιστήμη, και με την βοήθεια της εκλαϊκευμένης επιστήμης φθάνουμε στον λαϊκισμό. Αυτό δηλαδή που πάντα κρύβεται στον ρασιοναλισμό είναι ότι οι αρχές από τις οποίες ξεκινάμε είναι λίγο πολύ αυθαίρετες.

Έκανα αυτή την τηλεγραφική ιστορική αναδρομή γιατί θεωρώ εντελώς εσφαλμένη την διάκριση που κάνει ο Νοκ μεταξύ Υπολείμματος και μαζών, επί τη βάση του μεγέθους των διανοητικών ικανοτήτων. Δεν βλέπω τι άλλο από τον ρασιοναλισμό θα μπορούσε να διαβρώσει ακόμα και τις πιο οφθαλμοφανείς ηθικές αρχές. Όχι, είναι αλήθεια ότι ο ρασιοναλισμός δεν τέθηκε σε αυτή την χρήση κατ' ανάγκη· τελικά όμως έτσι λειτούργησαν τα πράγματα.

Η σωστή διάκριση δεν αναφέρεται στις διανοητικές δυνάμεις του ανθρώπου αλλά στην προαίρεση του: στο *ναι*, ή το *όχι* που θα πει ο

άνθρωπος στον Θεό όπως αυτό εκπηγάζει βαθιά μέσα από την καρδιά του. Αναφέρεται στη διάθεση του ανθρώπου να ενωθεί ή να αποκοπεί οντολογικά από τον Θεό· αντίστοιχα, να αποκοπεί ή να ενωθεί με τα εγκόσμια. Όταν επιλέξει να αποκοπεί από τον Θεό, τότε πράγματι μένει μόνος με τις δικές του φυσικές δυνάμεις, τις δικές του διανοητικές ικανότητες, τη δική του δύναμη βούλησης, τις δικές του επιθυμίες. Προφανώς, σε αυτό το επίπεδο είναι που ο Νοκ ξεχωρίζει το 'Υπόλειμμα' από τον κοινό άνθρωπο. Μόνο που αυτό δεν λέγεται Υπόλειμμα στη γλώσσα του Ησαΐα. Ο άνθρωπος του Υπολείμματος είναι ενωμένος με τον Θεό, γι' αυτό και δεν είναι μόνος, δεν σκέφτεται μόνος, ούτε βούλεται μόνος, ούτε επιθυμεί μόνος. Το Άγιο Πνεύμα δρα κατ' ευθείαν στην καρδιά του, και δι' αυτής της ενέργειας είναι που ο άνθρωπος γνωρίζει και πληροφορείται. Το τι καταλαβαίνει με την διάνοιά του έρχεται μάλλον σε δεύτερη μοίρα.

Ο ίδιος ο προφήτης συχνά δεν καταλαβαίνει αυτό που εν πνεύματι λέει. Επιπρόσθετα, το Πνεύμα ακολουθεί τους λόγους του προφήτη σε κάθε αγαθή καρδιά. Αρκεί εδώ να θυμηθούμε την παραβολή του σπορέως. Η αγαθή γη είναι η καρδιά με την καλή προαίρεση. Διαφορετικά ο άνθρωπος θα πρέπει πρώτα να καταλάβει με τη διάνοιά του, με το λογικό του, πράγματα που εν πολλοίς υπερβαίνουν τις δυνάμεις του.

Κατά την Αγία Γραφή, ο Θεός αποκαλύπτεται σε όλους. Αλλά δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι τη δυνατότητα να αντιληφθούν την αποκάλυψη του Θεού. Η δυνατότητα αυτή ενεργοποιείται μόνο δια της θετικής προαιρέσεως. Δεν είναι οι διανοητικές ικανότητες που φταίνε. Δεν έχουν περισσότερη λογική αυτοί που δεν πιστεύουν από αυτούς που πιστεύουν. Τώρα, ακριβώς επειδή ο Θεός γνωρίζει την προαίρεση του κάθε ανθρώπου, γνωρίζει εκ των προτέρων και το ποιος θα τον ακούσει και ποιος όχι. Όπως, ας πούμε, ένας επιστήμονας που ξέρει εκ των προτέρων ποιοι μπορούν να καταλάβουν μια εργασία που δημοσιεύει, και άρα, ποιοι πραγματικά μπορούν να ωφεληθούν από αυτή. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Θεός προειδοποιεί τον Ησαΐα ότι η μεγάλη πλειοψηφία των Εβραίων δεν θα δώσει προσοχή στο μήνυμά του. Δεν θα δώσει προσοχή διότι δεν πληροφορείται πραγματικά τίποτα από αυτό στην καρδιά.

Δεν μπορούμε εδώ να αφήσουμε ασχολίαστο το γεγονός ότι έμμεσα ο Νοκ θεωρεί τον εαυτό του προφήτη! Αλλά ποιανού Θεού; Του εαυτού του; Της ιστορικής παράδοσης; Της επιστήμης; Της φύσης; Δεν αμφιβάλλω για το

ότι συνειδητά δεν θέλει να είναι λαϊκιστής. Πιστεύω στην αληθινή αγωνία του για την φθορά των αξιών. Παρά ταύτα δεν ξεπερνάει το κοσμικό επίπεδο και μιλάει ως ένας καλός, ειλικρινής, καλλιεργημένος, και ευφυής άνθρωπος. Σύμφωνα όμως με αυτά που είπα παραπάνω, αν και δεν είναι και δεν θέλει να είναι λαϊκιστής, ανήκει στη μεγάλη αλυσίδα της διανόησης η οποία τελικά εκ των πραγμάτων καταλήγει στον λαϊκισμό.

Ακόμα χειρότερα, όταν ο συγγραφέας αποδίδει στον προφήτη εφευρετικότητα, περιέργεια, δικές του σκέψεις, τυχαιότητα, πράγματα δηλαδή που ισχύουν για τον κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο, υποβιβάζει τον Ησαΐα σε κοσμικό διανοούμενο με μεγάλη οξυδέρκειά και ευγενείς προθέσεις.

Εν κατακλείδι, το θετικό που νομίζω ότι μπορούμε να αποκομίσουμε από αυτό το άρθρο αφορά τη στάση του ανθρώπου των γραμμάτων απέναντι στα διάφορα προϊόντα της εργασίας του. Το θετικό μήνυμα είναι να μην ανησυχεί καθόλου για την απήχηση του έργου του στον κόσμο. Το να μην ενδιαφέρεται για το πώς θα το προωθήσει, και θα το διαφημίσει, μαζί με τον εαυτό του. Ας καταθέσει λοιπόν ο κάθε άνθρωπος των γραμμάτων κάπου το έργο του, και αν του το ζητήσουν και αλλού, ας το καταθέσει και εκεί ξανά. Γιατί αν πράγματι υπάρχει κάτι καλό, τότε αυτοί που θα ωφεληθούν πραγματικά θα καθοδηγηθούν για να το εύρουν.

Τέλος, θα συμφωνήσω με τον Νοκ ότι και οι μη Χριστιανικές κοινωνίες διατηρούνται από ένα 'Υπόλειμμα' *αγαθά σκεπτομένων και τα ορθά πραττόντων* ανθρώπων, κατά τις επιταγές του Φυσικού Δικαίου. Οπωσδήποτε όμως εδώ, αυτή η λειτουργία γίνεται σε ένα άλλο επίπεδο. Ο κάθε άνθρωπος είναι εικόνα του Θεού, άρα, η οποιασδήποτε μορφής φωτεινή μαρτυρία αυτής της εικόνας αποτελεί συνεκτική δύναμη που κρατά σε ενότητα μια κοινωνία. Δεν μπορεί όμως ο Χριστιανός να εγκαταλείψει τον χριστιανισμό για να επιστρέψει στο φυσικό δίκαιο και να περιμένει ότι κάτι καλό θα βγει από αυτό. Αυτό δηλαδή που έγινε στην Ευρώπη από την Αναγέννηση και μετά.